

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Ю. ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

РОТАР НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНИХ УРЯДІВ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ
(1917 - 1920 рр.)**

07.00.01 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці - 1996

АВ 34.516

00093079 (S)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Чернівецькому державному університеті ім. Юрія Федьковича

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор Холєвчук Василь Миколайович

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук Даниленко Віктор Михайлович.
2. Доктор історичних наук, професор Брицький Петро Павлович.

Провідна організація: Київський Національний університет імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться "14" 05 1996 р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.07.01.02 в Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича за адресою: 274000 м.Чернівці, вул.Кафедральна, 2 о 12⁰⁰ годині.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича за адресою: 274000 м.Чернівці, вул. Л.Українки, 23.

Автореферат розісланий "12" 04 1996 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Жалоба І.В.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Актуальність теми. Дослідження діяльності українських національно-демократичних урядів у галузі освіти має важливе наукове та практичне значення, актуальність якого визначається такими обставинами. По-перше, питання розвитку національної системи освіти, як запоруки успіху будь-яких соціально-демократичних перетворень у державі, залишається і сьогодні досить важливим у діяльності урядових структур України. В останні роки прийнята низка законів та постанов Верховної Ради України, в яких розроблені нові підходи до проблем освіти і виховання¹. По-друге, дослідження обраної теми пов'язане з важливим завданням історичної науки - розкриттям конкретних шляхів та форм становлення і розвитку української національної системи освіти, які забезпечили здійснення реформи всіх її ланок у 1917-1920 рр. Відтворення цілісної картини перетворень у галузі освіти дає можливість висвітлити її як складову частину національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Розробка даного аспекту теми визначається необхідністю подолання ідеологічних упереджень та штампів, що склалися в історичній науці у минулі десятиріччя. По-третє, вивчення досвіду українських педагогів по розробці етнопедагогічної концепції виховання та створенню єдиної школи є одним з каналів, через який український народ відчуває зв'язок зі своєю історією, може взяти все краще зі своїх освітньо-культурних традицій. Дослідження цього напрямку діяльності українських національно-демократичних урядів дає змогу реалізувати виховний потенціал досвіду перетворень на ниві освіти в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження обрана система освіти, що була успадкована Українською Народною Республікою від дореволюційних часів і зазнала значних перетворень за роки української національно-демократичної революції. У сферу вивчення входили початкові, середні загальноосвітні та професійні школи, різні типи вищих навчальних закладів. Увага акцентувалася на тих ланках освіти, діяльність яких мало досліджувалася, та на нових навчальних закладах, що створювалися у 1917-1920 рр.

¹ Державна національна програма "Освіта" // Початкова школа.- 1993.- №4.- С.3-8; Концепція безперервної системи національного виховання. Проект // Освіта.- 1994.- №33.- 11 травня.- С.11-12; Про заходи щодо державної підтримки освіти в Україні. Постанова від 9 червня 1994 р. // Урядовий кур'єр.-1994.- 11 червня.- С.2; Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні: Постанова від 17 лютого 1995 р. // Педагогічна газета.-1995.- №3(9).- С.4; Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні. Указ президента Л.Кучми // Урядовий кур'єр.- 1995.- 21 вересня.- С.6.

Предметом дослідження визначена діяльність Центральної Ради, урядів гетьмана П.Скоропальського та Директорії УНР по реформуванню освіти у напрямі її загальної демократизації, ядром якої була українізація учбового та виховного процесу, ліквідації формально-бюрократичних та соціальних перепон на шляху здобуття освіти вихідцями з неможлих верств суспільства, забезпечення єдності, наступності та неперервності системи освіти.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють добу Центральної Ради, гетьманату та Директорії УНР. Дослідження, відповідно, починається з подій березня 1917 р., коли була створена Центральна Рада та завершується 9-м липня 1920 р., коли Директорія УНР прийняла своє існування на території України. Автор підтримує зафіксовану у літературі загальну характеристику цього періоду як періоду української національно-демократичної революції¹. Визначаючи доцільність саме вказаних хронологічних рамок, автор виходив з того, що впродовж 1917-1920 рр. перед державними структурами, і зокрема Генеральним Секретарством освіти та Міністерством народної освіти, склад та керівництво яких змінювалися час від часу, стояли одиорідні завдання у галузі освіти. Насрізне дослідження реформуючих процесів в освітній системі впродовж усього періоду української національно-демократичної революції, на думку автора, має переваги перед апробованим у літературі звуженням хронологічних рамок дослідження освіти і обмеженням його часом діяльності якогось одного уряду.

Стан наукової розробки проблеми. Науково-дослідна розробка проблеми створення української національної системи освіти розпочалася вже в період національно-демократичних перетворень в Україні 1917-го-1920-го рр. Головними ідеями, що окреслюються в роботах М.Грушевського, П.Холодного, С.Черкасенка, Я.Чепіги, З.Кузеля, Ф.Сушицького, С.Петлюри, С.Єфремова, О.Дорошкевича, є загальні принципи організації національної системи освіти, в них наводиться значний фактичний матеріал про стан початкової та середньої освіти у 1917-1920 рр., аналізується діяльність університетів та завдання української науки на новому етапі розвитку України². Свого роду підсум-

¹ Див.: Кулик В. Повторення переїденого. Українська революція 1917-1991 // Сучасність. - 1992. - №1. - С.59-72.

² Напр.: Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. - Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992; Холодний П. Єдина школа // Вільна українська школа. - 1917. - №2. - С.65-6; Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної школи // Вільна українська школа. - 1917. - №2. - С.68-74; Кузеля З. Рік 1918 на Україні. Зальцвельд, 1918; Єфремов С. З хвиль кипучих // Літературно-науковий вісник. - 1919. - Т.75. - С.140-150 та ін.

ком розвитку національно-демократичного напрямку української історіографії, який сформувався та переважав в Україні впродовж 1917-1920 рр., стала робота комісара народної освіти Київської губернії С.Постернака¹. Вивчення праць з історії освіти в роки УНР, які були написані в досліджуваній період, досить важливе, оскільки вони дають загальне уявлення про процеси перетворень в галузі освіти, можливість зрозуміти політичні настрої суспільного загалу та його окремих верств. Інколи публіцистичний характер статей, написаних із залученням сучасних для авторів фактів, не дозволив їм всебічно висвітлити всі аспекти тієї чи іншої проблеми. Однак фактичний матеріал, частина якого не відображена в архівних документах, дає можливість науковцям узагальнити досвід діяльності українських урядів періоду 1917-1920 рр. в галузі освіти.

З встановленням радянської влади на Наддніпрянській Україні, значна кількість діячів культурно-освітнього руху 1917-1920 рр. осідає в Галичині та намагається дослідити причини поразки українського національно-визвольного руху й підбити деякі підсумки суспільних перетворень, які були характерними і для освіти². Широко відомі праці С.Сірополка, безпосереднього учасника реформуючих процесів в системі освіти, про першого Генерального секретаря і Міністра народної освіти І.Стешенка, низка статей та окрема монографія про розвиток освіти в Україні³. Для цих досліджень характерний деякий суб'єктивізм суджень, що пояснюється політичними уподобаннями авторів, але вони містять у собі повну фактичну картину стану та розвитку початкової і середньої освіти досліджуваного періоду, діяльності національно-демократичних урядів у цій галузі.

Система поглядів на суспільні проблеми, яка панувала в історичній науці УРСР, не давала можливості науковцям розвивати дослідну працю в напрямі розв'язання проблеми створення національної системи освіти у роки української революції, базувати свої погляди на здобутках прогресивних істориків 1917-1920 рр. В монографіях та статтях

¹ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К., 1920.

² Левицький К. Великий зрив. - Львів, 1931; Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції. 1917-1920. - Яворів, 1932 а ін.

³ Сірополко С. Перший Генеральний Секретар і Міністр народної освіти І.М.Стешенко (3 нагоди 10-ліття з дня його смерті). - Б.м.в., 1928; Він же. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937; Він же. Друга частина проекту єдиної школи в Україні (середня школа) // Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання. - Львів, 1938.

О.Фоміна, Г.Іванишиної, І.Золотоверхого та інших авторів ігноруються факти, що свідчать про здобутки українського народу на шляху створення національної системи освіти¹. Зміни в системі вищих навчальних закладів України у 1917-1920 рр. аналізуються у спеціальних колективних монографіях, присвячених ювілейним датам різних вузів². Однак вони трактуються як такі, що відносяться до незначного проміжку часу, який передував встановленню радянської влади в Україні.

Початок процесів перебудови в суспільстві, становлення України як незалежної держави спричинило інтерес науковців до вивчення періоду української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. взагалі та особливостей розвитку системи культури і освіти зокрема. В науковій літературі другої половини 80-х - початку 90-х рр. з'являються дослідження про культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції, її роль в становленні національної школи³.

З 1992 р. в українській історіографії розпочинається вивчення окремих аспектів проблеми дослідження. О.Л.Копиленко висвітлює концепцію Центральної Ради стосовно всієї культури, наводить деякі законодавчі акти Генерального Секретаріату⁴. Д.Ф.Розвик конкретизує політику Генерального Секретаріату освіти та міністерства народної освіти УНР щодо початкової, середньої та вищої освіти⁵. В роботах В.Кульчицького та колективній монографії львівських істориків система національної освіти аналізується в контексті загальнодержавного відродження⁶. Українські історики починають вивчення історії това-

¹ Фомин А.И. Культурное строительство в первые годы Советской власти (1917-1920 гг.). - Х., 1987; Іванишина Г.З. Перші кроки створення педагогічної школи в Українській РСР // Вища і середня педагогічна освіта. - К., 1976. - Вип.9. - С.76-80; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). - К., 1961 та ін.

² Історія Київського університету. 1834-1959. - К., 1959; Історія Одеського університету за 100 років. - К., 1968; Харьковский государственный университет. 1905-1980. Исторический очерк. - Х., 1980; Харьковский политехнический институт. История развития. 1885-1985. - Х., 1985 та ін.

³ Гамреций Ю. Интеллигенция и революция на Украине // Интеллигенция и революция: XX век. - М., 1985. - С.183-192; Кістерська Л.Д., Янковський О.К. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917-1924 рр.) // Вісник Академії Наук України. - 1991. - №10. - С.71-79; та ін.

⁴ Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. - К., 1992.

⁵ Розвик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. - 1993. - №2,3. - С.17-26.

⁶ Кульчицький В.С. та ін. З історії української державності. - Львів, 1992; Культурне відродження в Україні. - Львів, 1993.

риства "Просвіта" та його організаторської діяльності по створенню національних учбових закладів у 1917-1920 рр.¹ З'явився ряд праць, присвячених діячам культури та міністрам освіти УНР, зокрема І. Стешенку, М. Василенку, П. Стебницькому, В. Науменку, Г. Нарбуту, А. Синявському, належна увага в яких приділяється їх державотворчій роботі в галузі освіти². У статтях В.І. Онопрієнка, О.В. Колпакової та В.М. Щербаківського аналізується процес створення та діяльності українських народних і державних університетів³. Слід відзначити появу статей педагогічного характеру, в яких акцент робиться на зміні форм та методів виховання, етнопедагогічну спрямованість навчання⁴.

Останнім часом з'явилися дисертаційні дослідження з окремих аспектів теми, основні результати яких відображені в авторефератах⁵.

Отже, в умовах відтворення Української держави на сучасному етапі, українські історики отримали можливість ґрунтовного вивчення, аналізу та створення повної об'єктивної картини становлення і розвитку національної системи освіти впродовж революційних років. В той же час вивчення досліджуваної проблеми розпочалося тільки в окремих напрямках. Тому перед науковцями стоять завдання як їх поглиблення, так і створення комплексних досліджень, які би охоплювали перетворення у всіх ланках освіти.

Помітний внесок в розробку проблеми створення національної системи освіти періоду української революції зробили дослідники з української діаспори. Впродовж 20-х - 40-х рр. українські громадські та політичні діячі створюють узагальнюючі праці про події в Україні у

¹ Євселевський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. - К., 1993; Нарис історії "Просвіти" - Львів, 1993 та ін.

² Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л. Микола Прокопович Василенко. - К., 1990; Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. - Л., 1985; Хорунжий Ю. Міністр із Київських атеї // Самостійна Україна. - 1993. - 24 ч. рвня; Джерджула Ю., Пацькова Є. Жодної вільної хвилини // Київська старовина. - 1994. - № 1. - С. 60-69 та ін.

³ Онопрієнко В.І. Українські університети у 1917-1919 рр. // Вісник Академії Наук України. - 1992. - № 2. - С. 77-87; Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920) // Український історичний журнал. - 1993. - № 6. - С. 30-36; Щербаківський В.М. Український університет у Полтаві // Київська старовина. - 1994. - № 4. - С. 9-14.

⁴ Майборода В.К., Майборода С.В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. - 1992. - № 11-12. - С. 6-16; Філоненко С. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 роках // Педагогіка і психологія. - 1995. - № 2. - С. 156-163 та ін.

⁵ Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 р. - квітень 1918 р.). - Автореф. ... канд. істор. наук. - К., 1993.

1917-1920 рр.¹. На увагу заслуговують роботи В.Приходька та С.Наріжного про створення і діяльність українських університетів впродовж 1918-1920 рр.² У деякій мірі вони страждають суб'єктивізмом, однак допомагають відтворити соціокультурну спрямованість окремих верств суспільства, виявити втягненість громадськості у реформуючі процеси всіх ланок освіти.

З 50-х років у зарубіжній історіографії з'являються монографічні дослідження, в яких переважає концептуальне осмислення національно-демократичної революції в Україні. Виходять узагальнюючі праці М.Семчишина та Б.Лончини з проблем розвитку української культури, в яких належне місце займає питання розвитку національної освіти у 1917-1920 рр.³, І.Крилова про розробку та втілення у життя ідеї єдиної трудової виховуючої системи освіти⁴.

Всебічний аналіз історіографічної розробки проблеми створення та функціонування української національної системи освіти в рамках української державності 1917-1920 рр. засвідчує, що впродовж минулих десятирічч були тільки окреслені напрями її вивчення. Узагальнених досліджень, в яких аналізується політика українських національно-демократичних урядів у галузі освіти, їх взаємодія на шляху перетворень із громадськими організаціями, ще не було створено.

Метою даного дослідження є розкриття принципів та напрямів діяльності українських національно-демократичних урядів по створенню національної системи освіти, форм та методів, які застосовувалися при цьому місцевими органами управління освітою України у 1917-1920 рр. Відповідно до зазначеної мети, у дослідженні автор ставить такі завдання:

- проаналізувати конструктивну діяльність перших українських урядів у галузі організації нової системи освіти за обставин революційного злому імперського державного апарату;
- відтворити та систематизувати основні ідеї концепції єдиної школи, що розроблялася і втілювалася у життя впродовж 1917-

¹ Винниченко В. Відродження нації.- У 3-х част.- К., 1990; Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. У 4-х част.- Прага, 1921, 1922; Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції.- Київ-Львів, 1923 та ін.

² Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі.- Варшава, 1935; Наріжний С. Полтавський Університет.- Париж, 1936.

³ Дончина Б.І. Українська культура. Короткий огляд.- Нью-Йорк, 1983; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу.- К., 1993.

⁴ Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930).- Мюнхен, 1956.

1920 рр., обґрунтувати необхідність першочергового реформування і українізації початкової освіти. Базуючись на архівних джерелах дослідити динаміку розвитку української початкової школи, виявити особливості українізації шкільної справи в окремих губерніях України;

- охарактеризувати стан і розвиток середньої загальноосвітньої та спеціальної школи. Визначити чинники та напрями розвитку цих учбових установ у період демократичних перетворень, особливу увагу при цьому звернути на політику реформування середньої педагогічної освіти;

- дослідити ступінь українізації дореволюційної мережі вищих учбових закладів, вивчити історію становлення і розвитку національної вищої освіти;

- узагальнити історичний досвід реформування освіти впродовж 1917-1920 рр., сформулювати рекомендації щодо його використання у сфері політичної, науково-дослідної та педагогічної діяльності на сучасному етапі державотворення.

Методологічною основою дисертації є фундаментальні теоретичні уявлення про освіту як особливу соціальну систему виробництва і поширення наукових знань, включених у сферу світової і національної культури, загальновизнані принципи функціонування школи та інших освітніх установ, що зафіксовані у законах України та відповідних міжнародних документах, а також наукові ідеї і теоретичні положення стосовно організації національної освіти, які викладені у працях вітчизняних та зарубіжних істориків, педагогів і соціологів. В цілому автор дотримувався головних принципів історичної науки - принципів об'єктивності та історизму. Предмет дослідження вивчався також з позицій проблемно-хронологічного методу, який зумовлює поділ теми на ряд проблем, кожна з яких розглядається у хронологічному контексті історичних фактів. У роботі використані аналітично-типологічний, порівняльно-історичний, статистичний та інші методи історичного дослідження.

Джерельна база. Складний і багатоплановий характер питань, які розглядалися у процесі дослідження, вимагав залучення й критичного використання широкого кола різноманітних джерел. Перш за все - це неопубліковані документи і матеріали, які зберігаються у державних архівах України. Автором використані документи з фондів "Генерального Секретарства Української Центральної Ради" (ф.1063), "Української Центральної Ради" (ф.1115), "Міністерства освіти Української держави" (ф.2201), "Міністерства освіти Української Народної Республіки" (ф.2582), які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління у Києві. У дослідженні використані документи з фондів Центрального державного

історичного архіву України, Державного архіву міста Києва та Одеського обласного архіву. основна увага приділялася державним актам та урядовим постановам, що були спрямовані на формування законодавчої бази української національної освіти впродовж 1917-1920 рр.; матеріалам роботи чисельних комісій при Міністерстві народної освіти по розробці проектів реформи початкової, середньої та вищої освіти, виробленню ними програм навчання та нових підручників; звітам губернських комісарів освіти; статистичним матеріалам та результатам анкетувань початкових і середніх шкіл, які проводилися у досліджуваній період. Особлива увага приділялася вивченню документів і матеріалів постійної міністерської комісії на чолі з П.Холодним, яка займалася розробкою "Проекту єдиної школи на Україні". Важливі дані містять довідки, доповідні записки та інші інформативні матеріали, які відображають повсякденну роботу педагогічних колективів шкіл, вчених Рад університетів та інститутів.

Дисертантом вивчені також матеріали рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім.В.Вернадського, які стосуються відкриття і діяльності Київського українського народного університету, підготовчої роботи Ради університету для перетворення його на державний вуз.

Важливе значення при дослідженні теми мала група документів, опублікованих у 1917-1920 рр. Це матеріали роботи Другого Всеукраїнського учительського з'їзду¹, "Проект єдиної школи на Україні"², статуту університетів, інститутів та огляди викладання предметів у вузах України впродовж досліджуваного періоду³, збірки документів губернських органів управління⁴.

Джерельну базу дисертації помітно збагатили матеріали періодичної преси того часу. Це - урядові видання: "Вісті з Української Центральної Ради", "Вістник Генерального Секретарства Української

¹ Другий Всеукраїнський Учительський з'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. - К., 1917.

² Проект Єдиної школи на Україні. Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919.

³ Устав Киевского юридического института. - К., 1918; Устав Одесского высшего международного института. - Одесса, 1918; Историко-филологическое отделение высших женских курсов в Киеве. Обзорение преподавания на весеннее полугодие 1918 г. - К., 1918 та ін.

⁴ Доклади Київської Губернської Управи Губерніяльній Народній Раді сесії 1918 р. По відділу народної освіти. - К., 1918; Доклади Подільської Губернської народної управи губерніяльної народної ради 1-го чергового народного зібрання. По народній освіті. - Кам'янець на Поділля, 1918

Народної Республіки", "Державний вістник", "Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки" та ін.; газети, що засновані громадськими організаціями та товариствами: "Вільна громада", "Відродження", "Вільний голос" та ін.; періодичні видання професійних спілок: "Вістник професійно-педагогічного з'їзду" та "Університетські вісті"; періодика, на сторінках якої відстоювалася позиція проросійського вчителства: "Русский голос", "Киевская мысль" та ін. До аналізу залучено також широке коло мемуарної літератури.

Особистий внесок автора полягає в аналізі мало досліджених проблем формування української державності, введенні в обіг нових документів та формулюванні аргументованих висновків, які сприяють формуванню сучасної політики у галузі освіти.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що вперше в історичній науці робиться спроба на основі раніше не використаних джерел та матеріалів центральної і місцевої періодики комплексно проаналізувати проблеми розвитку кожної окремої ланки системи освіти, на базі чого відтворити цілісну картину процесів реформування освіти, наслідком яких стало створення української національної освітньої системи. Вперше звертається увага на такий аспект проблеми, як місце освіти у політиці українських національно-демократичних урядів, створення ними законодавчої бази національної школи.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що в науковий обіг вводиться значний масив джерел, маловідомих матеріалів і фактів, багато з яких використовується вперше, а також доповнюються та переусвідомлюються попередні здобутки у цій галузі знань. Основні положення і висновки дисертації, фактичний матеріал можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії освіти в Україні та історії української державності 1917-1920 рр., навчальних і методичних посібників, під час розробки вузівських спецкурсів.

Апробація роботи відбулася на конференціях викладачів та співробітників Чернівецького державного університету (1995 р.), обласних краєзнавчих науково-практичних конференціях (Хмельницький, 1993 р., 1994 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції (Херсон, 1993 р.), міжнародних науково-практичних конференціях (Київ - Чернівці, 1994 р., 1995 р.), міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Хмельницький, 1994 р.).

Основні положення, що виносяться на захист:

- значні зрушення та принципові перетворення, яких зазнала система освіти, доводять, що у період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. вона була предметом постійної уваги держави, українських громадських організацій, національно свідомої інтелігенції. Створення української національної системи освіти стало одним з важ-

ливих чинників суспільно-політичного і культурного відродження України;

- в силу особливостей своїх функцій, освіта виступила в якості гуртуючого фактору всіх верств суспільства на національній основі;

- аналіз діяльності Центральної Ради, урядів гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР показав, що незважаючи на н'юанси їх політичної та соціальної орієнтованості, вони не випускали з поля зору проблеми, пов'язаної зі створенням та діяльністю національної системи освіти. Переважна кількість законопроектів, вироблених Генеральним Секретарством освіти та Міністерством народної освіти зпродовж 1917-1920 рр. була спрямована на формування підвалин і умов продуктивної праці початкових, середніх та вищих шкіл України. Це було результатом компромісу різних політичних партій і суспільних рухів, та наслідком використання світового досвіду у галузі освіти;

- найбільш жваво та без особливих перешкод процеси перетворень проходили у нижчих та вищих початкових школах, що забезпечувалося підтримкою національно свідомої частини населення та вчительства. Важливим чинником, який забезпечив українізацію більшої частини початкових шкіл, стала уніфікація всіх типів початкових освітніх закладів та підпорядкування їх єдиному керуючому центру - Міністерству народної освіти;

- у 1917-1920 рр. українськими педагогами вперше були розроблені концепції створення єдиної національної школи, основою якої мали стати виховання, етнопедагогіка, демократизм, та програма запровадження обов'язкової початкової освіти, що відповідало європейським ідеям того часу;

- створення національних українських середніх та вищих навчальних закладів у березні 1917 р. - квітні 1918 р. проходило за ініціативою громадських організацій України. Під час гетьманського правління ця справа стає державною.

Структура дисертації відповідає меті і завданням дослідження. В основу структури роботи покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на параграфи, висновків, додатків, приміток, списку використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтовано вибір теми, її актуальність, окреслено хронологічні та географічні рамки дослідження, дана характеристика історіографії проблеми та джерельної бази, визначено мету і завдання дослідження, наукову новизну отриманих результатів та їх теоретичну і практичну значимість.

У першому розділі "Політика і практика українських національно-демократичних урядів в галузі початкової освіти" розглянуті

найбільш суттєві перетворення, здійснені Центральною Радою, гетьманом та Директорією УНР на шляху реформування початкової школи та створення національної системи освіти. Зокрема аналізується діяльність урядових структур по українізації нижчої та вищої початкової школи, впорядкуванню законодавчої бази початкової освіти, виробленню "Проекту Єдиної школи на Україні" та "Головних основ всенародного навчання", розробці нових навчальних програм для початкових шкіл та по фінансовій підтримці вчительства. Висвітлюються наслідки цієї діяльності, які мали вияв у збільшенні кількості початкових шкіл та конкретних перетворень на місцях у напрямі українізації початкової освіти.

Важливе місце у розділі відводиться характеристиці Всеукраїнських учительських з'їздів, які виробили основні напрями та шляхи здійснення перетворень у галузі початкової освіти. Спираючись саме на їх ухвали українські національно-демократичні уряди конкретизували та здійснювали свою освітню політику впродовж 1917-1920 рр. Однак, процес українізації системи освіти взагалі, та початкової школи зокрема, ускладнювався багатьма обставинами. Перш за все, у той структурно переломний час існували різні підходи та оцінки щодо політики українізації, носіями яких були певні соціальні верстви та групи населення. До того ж, у новостворених в роки національно-демократичної революції українських школах не було достатньої кількості відповідних підручників. Вчителі були змушені користуватися певний час старими російськомовними виданнями, що безумовно гальмувало поступ реформ.

У розділі висвітлюється процес створення законодавчої бази початкової освіти, головним завданням якого було наближення організаційних форм школи до "Проекту Єдиної школи на Україні", що розроблявся всіма урядами та був завершений міністерською комісією Директорії УНР у 1920 р. Так, Центральною Радою був прийнятий закон від 5 грудня 1917 р. про передачу Секретарству освіти всіх типів шкіл та освітніх установ, які існували на території УНР. Урядом гетьмана П.Скоронадського зводилися до одного типу всі різновиди нижчих початкових шкіл, та повністю ліквідувався контроль з боку церкви над колишніми парафіяльними школами. Такий підхід давав змогу контролювати навчальний процес у всіх початкових школах, організаційно і програмно спрямовувати його на забезпечення учням рівних можливостей у здобутті згодом середньої освіти. Враховувалися також складні соціально-економічні умови, за яких тільки з прийняттям мережі парафіяльних шкіл на державне утримання ці школи могли продовжити свою роботу.

У розділі розглянута робота урядових структур по розробці системи управління освітою. Міністерство освіти часів гетьмана П.Ско-ропадського намагалося створити централізовану систему управління освітою з постановкою чітких завдань для всіх рівнів - від повітової шкільної ради до міністерства освіти. Напротивагу йому, Директорія УНР, спираючись на здобутки Генерального Секретарства освіти, проводила децентралізацію управління освітою. Різні підходи до принципів управління всією системою освіти пояснюються різницею політичних засад гетьманату та Центральної Ради і Директорії УНР.

Автором висвітлюється також діяльність Товариства Шкільної освіти по збереженню здобутків української школи у період денікінської навали та наданню фінансової підтримки органам місцевого самоврядування для забезпечення ними нормального навчального процесу у початкових школах.

Наслідком об'єднання педагогічних сил українського загалу став "Проект Єдиної школи на Україні", в якому повністю розроблені теоретичні засади нової української національної школи: демократизм, етнопедагогічне виховання та трудове навчання. Проект єдиної школи, як цілісна система, є відгоміним тих нових педагогічних течій та ідей, що з'явилися у країнах Європи на початку ХХ ст.

У розділі дається характеристика фінансової політики українських національно-демократичних урядів, яка була спрямована на підтримку вчителів, впровадження в учбовий процес предметів українознавства та курсову перепідготовку вчителів.

Впродовж 1917-1920 рр. урядові структури України приділяли належну увагу здійсненню програми всенародного навчання. Така політика знайшла своє відображення у збільшенні кількості нижчих та вищих початкових шкіл. У 1917-1918 рр. в Україні було відкрито 10790 нижчих початкових шкіл та 837 вищих початкових шкіл. Це свідчить про бажання дітей вчитися у школі та намагання батьків дати їм хоча б елементарну освіту на національному ґрунті. Тільки на Волині відсоток дітей, охоплених нижчою початковою освітою становив менше 50, в решті губерній він був у середньому на рівні 65%, а на Катеринославщині - 97%.

Розробляючи систему української національної школи, основою якої стали засади демократизму національно спрямованого виховання, Міністерство народної освіти періоду 1917-1920 рр. велику увагу приділяло аналізу ситуації у початковій освіті, яка складалася безпосередньо на місцях. Процес оновлення початкової освіти не скрізь проходив однаково. У кожній губернії він різнився за темпами, змістом, наполегливістю соціально-активних верств населення, політичною орієнтацією органів місцевого самоврядування, участю в ньому таких

громадських організацій як "Просвіта" та українських вчительських спілок. Значним стримуючим фактором у розвитку освіти була війна та нестабільність політичної ситуації.

Державна політика Центральної Ради, урядів гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР дає підстави зробити висновок, що незважаючи на нестабільну політичну ситуацію, поперемінне взяття влади різними політичними силами, геополітичні аспекти українського терену, русофільські інерційні тенденції у суспільстві, ідея української національної початкової школи була практично втілена у життя. Всі теоретичні та практичні розробки, які проводилися Міністерством народної освіти, чисельними комісіями з питань початкової школи, громадськими організаціями та українськими вчительськими спілками, спрямовувались на створення і становлення в Україні нової системи освіти, яка базувалася на принципах демократизму.

У другому розділі "Основні напрями реформування середньої освіти в Україні 1917-го - 1920-го рр." основна увага приділяється впорядкуванню системи закладів середньої освіти та запровадженню в них навчального процесу на українському національно-культурному підґрунті.

У розділі висвітлюється громадський рух за відкриття українських гімназій у березні-вересні 1917 р., наголошується на тому, що вся територія України була охоплена цим процесом. На початок 1917-1918 навчального року в Україні було відкрито 53 середні школи. Згодом проблема відкриття українських національних середніх шкіл стала державною справою. Перетворення в системі освіти, покликали до життя нові організаційні форми середніх шкіл. Впродовж 1917-1920 рр. в Україні відкрито чимало гімназій на базі тільки молодших, або тільки старших класів. Це було більш бажаним з позицій проєкту єдиної школи та адекватним реальним суспільно-політичним обставинам життя. Важливим кроком у впорядкуванні системи середньої освіти стало проголошення гімназії середньою загальноосвітньою школою, в якій ліквідовано становість, і де могла навчатися будь-яка дитина, що мала відповідну підготовку. Взагалі, справа заснування нових українських гімназій просувалася хвилеподібно і залежала від політичної ситуації, коливань настроїв громадськості та від організаційної роботи Міністерства народної освіти.

Не залишалася поза увагою українських національно-демократичних урядів й проблема українізації гімназій та реальних училищ, існуючих на початок революційних подій. Питання обов'язкового введення предметів українознавства у середніх школах дискутувалося досить довго, доки не отримало конкретного вирішення у законодавчих актах гетьманату. Саме Міністерство народної освіти,

очолюване М. Василенком, намагалося прискорити процеси українізації у гімназіях та реальних училищах, розробляючи нові програми навчання, підручники, проекти національного виховання та законопроекти про обов'язкове вивчення предметів українознавства у всіх середніх школах.

Тісний зв'язок з питанням про українізацію середньої освіти мала проблема впливу батьківських комітетів шкіл на учбовий процес. Спираючись на переважно вороже ставлення батьківських комітетів середніх шкіл до ідеї українізації середньої освіти, проросійські верстви українського суспільства підняли питання про примусову українізацію, яка ніби-то проводилася по всіх середніх школах без згоди більшої частини учнів. Напротивагу цій тенденції протягом квітня-травня 1917 р. відбувалися збори українських вчителів, які проходили із залученням батьків учнів. Відчувши серйозну спрямованість українська на агітаційну роботу серед населення, проросійська громадськість скликала з'їзди на яких вимагалось припинити процес перетворення російськомовних шкіл на україномовні. Таким чином, українська та російська громадськість, ведучи боротьбу за вплив у середніх школах України, намагалися залучити до неї широкі кола населення, що більш виразно виявилось у втягненні у конфлікт батьківських комітетів гімназій та реальних шкіл.

Невідкладним завданням молодої Української держави було реформування середніх педагогічних навчальних установ, до яких належали вчительські семінарії та інститути і створення курсів прискореної підготовки національно свідомих кадрів. Слід зазначити, що ухвали про негайну українізацію середньої педагогічної освіти інколи мали декларативний, емоційнозабарвлений характер. Їх втілення у життя стримувалося реальними можливостями нової влади та негативними наслідками імперського періоду у сфері освіти. Розв'язання проблеми цілому відбувалося у напрямі визначення статусу вчительських семінарій та інститутів у системі єдиної школи та узгодження інших моментів у функціонуванні зв'язків між початковою і середньою та середньою і вищою ланками освіти. Середні педагогічні заклади українізувалися особливо ретельно у зв'язку з необхідністю підготовки педагогів для початкової школи.

У період 1917-1920 рр. українські національно-демократичні уряди переглянули концепцію середньої професійної освіти. Середня професійна школа розглядалася як певна структурна частина системи освіти, місце якої мало визначитися під час розробки проекту єдиної школи в Україні. У розділі звертається увага на дискусії в Міністерстві народної освіти, щодо доцільності існування мережі комерційних шкіл та училищ, процеси перетворень в інших фахових навчальних

зкладах. Урядові структури зосередили свою увагу на вдосконаленні структури системи середньої професійної освіти шляхом збільшення кількості державних освітніх установ цього типу. Значного висвітлення набула проблема подолання деякої дискримінації середньої професійної освіти в плані доступу її випускників до вищих навчальних закладів.

У третьому розділі "Проблеми організації національної вищої освіти в діяльності перших українських урядів" аналізуються можливості українізації існуючої мережі вузів та створення нових українських державних університетів. На практиці здійснити українізацію існуючих вищих навчальних закладів було нелегко. Опір українізації вищої школи чинив неукраїнський культурний шар, який вимагав збереження російських вищих шкіл незайманими. До того ж, у вищій школі зосереджувалася найбільш привілейована частина інтелігенції з високим соціальним статусом у дореволюційному суспільстві. Характер їх політичних уподобань був різнобарвним. Більшість з них прихильно ставилася до демократичних перетворень у суспільстві, вітала демократичні зрушення у вищій школі, але не була готова сприйняти ідею її українізації. Про це яскраво свідчать резолюції З'їзду вищих навчальних закладів України, в якому брали участь представники Вчених Рад університету Св.Володимира, Новоросійського університету, Київської Духовної Академії, Київського політехнічного та Ніжинського історико-філологічного інститутів. Дослідження вищезгадуваних проблем дає право стверджувати, що питання про українізацію учбового процесу у дореволюційній мережі вузів не було вирішено українськими національно-демократичними урядами. Демократичні перетворення в цих навчальних закладах торкнулися тільки проблеми вступу до них. У цьому напрямі були розроблені нові правила прийому, які скасовували будь-які національні, релігійні та статеві обмеження, поширювали соціальне коло вступників.

Ставлення професорсько-викладацького складу трьох російських університетів до проблеми перетворення їх в українські вищі навчальні заклади, підвело національно-демократичні уряди України до думки, що держава повинна відкривати нові вузи, система викладання в яких одразу базуватиметься на принципах демократизму й національної свідомості. Справа відкриття українських вищих навчальних закладів розпочалася зі створення народних університетів, які впродовж 1917-1920 рр. працювали у багатьох містах України, зокрема у Києві, Сумах, Умані, Полтаві, Чернигові, Катеринославі. Згодом, перший україномовний вищий навчальний заклад - Київський український народний університет, що був залочаткований на громадських засадах восени 1917 р., менше ніж за рік свого існування

набув статусу державного. Це стало можливим завдяки урядовій політиці, наполегливості української національно свідомої інтелігенції, прагненню молоді до здобуття освіти рідною мовою. У Київському Державному українському університеті зосередилися такі знані у світі наукові сили, як І.Ганицький, Ф.Сушицький, Г.Павлуцький, М.Туган-Барановський, Ф.Швець, О.Корчак-Чепурківський, І.Огієнко, Д.Грабе, Б.Кістяківський, М.Василенко, С.Веселовський та інші.

Ще одним вогнищем української освіти, науки та культури став університет у Кам'янці-Подільському. Його відкриття відбулося завдяки наполегливості місцевих органів управління, осередку товариства "Просвіта" та безпосередній участі у створенні та керівництві відомого науковця і державотворця - проф. І.Огієнка. Відкриваючи у Кам'янці-Подільському державний український університет, владні структури Української держави мали на меті розповсюдження ідеї української національної вищої освіти та науки по всій території України. Такий шлях мав забезпечити утвердження української державності у галузі культури та освіти.

Справа розбудови системи вищої освіти не була сконцентрована тільки на університетській проблемі. У досліджуваній період були створені ще дві вищі освітні установи - Педагогічна Академія та Академія Мистецтв, які, на відміну від Української Академії Наук, у першу чергу були закладами освіти, а вже потім - науковими організаціями.

У розділі досліджується також робота приватних інститутів, навчальний процес в яких координувався Міністерством народної освіти.

Проведене дослідження доводить, що впродовж 1917-1920 рр. змінилося психологічне ставлення суспільства щодо вищої освіти. Якщо раніше, виховуючись в університетських стінах на прикладах російської культури, внаслідок чого українська інтелігенція губила зв'язок з історичним національним корінням та прагненнями широких верств населення України, то у нових українських національних вузах, побудованих, перш за все, на принципах демократизму, представники будь-якого прошарку суспільства могли отримати вищу освіту, потрібну саме українському загалу. До того ж, українознавчі предмети потребували найретельнішої наукової розробки та широкого висвітлення її результатів серед української інтелігенції. Зробити це можна було тільки при сприятливих умовах, які намагалися створити українські національно-демократичні уряди для вищої національної школи. Слід зазначити, що українські політичні діячі різних течій підтримували ідею створення національних вузів, оскільки вважали,

що тільки в освіченому суспільстві можливі демократичні реформи та зміцнення державотворчих процесів.

У висновках сформульовані загальні підсумки проведеного дослідження.

З усіх сфер соціально-політичного життя саме освіта зазнала значних змін та перетворень у період національно-демократичної революції в Україні у 1917-1920 рр. Започаткування українізації та демократизації призвело до утвердження нової сутності навчальних закладів, нових підходів до її організаційної будови.

Владні структури України, вважаючи освіту основним засобом засвоєння, поширення та збереження культурних цінностей українського народу, зосередили свої зусилля, перш за все на відродженні українських мовних традицій, впровадженні їх у повсякденне шкільне життя та науковий обіг в університетських стінах. Освітня політика здійснювалася на засадах поєднання імпульсів світового культурно-освітнього життя з усвідомленням і використанням національних культурних надбань та освітніх традицій. Особливо це позначилося на розробці проектів реформи системи освіти.

Сукупність ідей, характерних для низки документів, вироблених учительськими з'їздами, окремими освітніми комісіями, Міністерствами народної освіти різних національно-демократичних урядів дозволяє говорити про наявність певної концепції освітньої політики. Спадковість цих ідей відображена зокрема у "Проекті єдиної школи на Україні".

Українськ національно-демократичні уряди визнавали обов'язковість початкової освіти для всіх дітей України. На це була спрямована політика збільшення кількості початкових шкіл. Важливим чинником, який забезпечив їх українізацію, стала уніфікація всіх типів початкових освітніх закладів та підпорядкування їх єдиному керуючому центру - Міністерству народної освіти.

Мережа середніх навчальних закладів у дореволюційній Україні була розповсюджена у губернських центрах та інших містах. Значна частина їх населення була зрусифікована, вороже настроєна проти будь-яких перетворень у суспільстві, а особливо у галузі освіти та культури. Небажання педагогічного складу перетворювати середні навчальні заклади на україномовні викликало виникнення нових українських гімназій. Цей процес, розпочавшись як громадський рух, перетворився у державну програму відкриття національних середніх шкіл. Особливо актуально стояла проблема навчання і виховання майбутніх вчителів, які б мали високий рівень професіоналізму, творчої активності, відповідально ставилися до результатів своєї діяльності. Запропонована Генеральним Секретарством освіти система

перепідготовки вчителів на українознавчих курсах, проведення реформи вчительських семінарій та інститутів забезпечили орієнтацію на свідоме ставлення майбутніх вчителів до національно-спрямованого змісту роботи в школі і вивчення українознавства.

Зростання національного самоусвідомлення українського народу вимагало створення національної вищої освіти. Політика українських національно-демократичних урядів у вузівській освіті спрямовувалася на вільний розвиток розмаїтих наукових напрямів, шкіл, тенденцій, що виявилось у збереженні дореволюційної мережі університетів та інститутів і відкритті Київського і Кам'янець-Подільського Державних українських університетів, Педагогічної Академії та Академії Мистецтв, підтримці приватної та громадської ініціативи у відкритті народних університетів та значної кількості інститутів. Головний сенс державного опікування вищою освітою у 1917-1920 рр. полягав у створенні умов її вільного саморозвитку, заснованого на змаганні різноманітних світоглядних орієнтацій та системних підходів.

Фінансова політика українських урядових структур у 1917-1920 рр., як до вищої, так і до інших ланок освіти, була спрямована переважно на прийняття різних типів навчальних закладів на державне утримання, проведення адресної допомоги конкретним школам, видання нових підручників і матеріальну підтримку вчителів, яка не була достатньою через інфляційні процеси у державі.

Значні успіхи по створенню національної системи освіти в Україні, здобуті Центральною Радою, урядами гетьмана П.Скоропадського та Директорією УНР, були б ще більшими, якби не воєнні події та швидка зміна влади, які не сприяли стабілізації політичної та соціально-економічної обстановки. Однак, незважаючи на труднощі, проблема національної української освіти не виходила з поля зору жодного уряду. В силу особливостей своїх функцій, освіта виступила в якості гуртуючого фактору всіх верств суспільства на національній основі.

Список опублікованих наукових праць:

1. Ротар Н.Ю. Освіта як важливий чинник відтворення української нації у 1917-1920 рр. // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття. - Чернівці, 1996. - С. 185-193.
2. Ротар Н.Ю. Начатки вищої української освіти на Поділлі // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. 27-29 серпня 1993 р. - Хмельницький, 1993. - С. 294-296.
3. Ротар Н.Ю. Вища освіта в політиці перших українських урядів (1917-1919 рр.) // Всеукраїнська науково-практична конференція "Проблеми виховної роботи в ВУЗі: спадкоємність, сучасність, майбутнє": Тези доповідей. 19-21 жовтня 1993 р. - Херсон, 1993. - С. 105-106.
4. Ротар Н.Ю. Стан початкової освіти на Волині за часів гетьмана П. Скоропадського // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали IV Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. 29 серпня - 2 вересня 1994 р. - Хмельницький, 1994. - С. 317-319.
5. Ротар Н.Ю. Діяльність Подільського губернського комісаріату по народній освіті (1917-1919) // Духовні витоки Поділля: творчі історії і краю: Матеріали історико-краєзнавчої конференції. 9-10 вересня 1994 р. - Хмельницький, 1994. - С.
6. Холєвчук В.М., Ротар Н.Ю. Гармонізація системи освіти в Україні (1917-1919 рр.) // Молодь і проблеми конфлікту в період переходу до демократичного суспільства: Матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції. 31 березня - 1 квітня 1994 р. У 2-х част. - Част. I. - Чернівці, 1994. - С. 18-20.
7. Ротар Н.Ю. Середня професійно-технічна освіта та потреби суспільства в Україні (1917-1919 рр.) // Конфлікти у суспільстві: Діагностика і профілактика: Тези третьої міжнародної науково-практичної конференції. 17-20 травня 1995 р. - Київ-Чернівці, 1995. - С. 193-194.
8. Ротар Н.Ю. Педагогічні курси як одна з форм перепідготовки вчителів в Україні у 1917-1919 рр. // Матеріали наукової конференції викладачів, співробітників та студентів, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 4-6 травня 1995 р. Т. I. Гуманітарні науки. Кн. I. - Чернівці: Рута, 1995. - С. 44.

Ротарь Н.Ю. Деятельность украинских национально-демократических правительств в сфере образования (1917-1920 гг.).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины. Черновицкий государственный университет им.Ю.Федьковича, Черновцы, 1996.

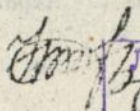
В диссертации анализируется политика Центральной Рады, гетьманата П.Скоропадского и Директории УНР по созданию украинской национальной системы образования. Определяются роль и место национального образования в общем процессе становления украинской государственности в период национально-демократической революции 1917-1920 гг. Рассматриваются основные принципы реформирования начального, среднего и высшего образования. Раскрываются особенности функций образования, выступившего объединяющим фактором всех слоев общества на национальной основе.

Rotar Natalia Y. The Ukrainian National-Democratic Governments' Activities in the Sphere of Education (1917-1920).

Dissertation Thesis for scientific degree of Candidate of History on speciality # 07.00.01 - The History of Ukraine. Fed'kowich State University of Chernivtsi, Chernivtsi 1996.

Analyzed in the thesis is the Tsentral'na Rada's, the Directoria's, the administration of Het'man Skoropadsky's policy aimed at creating the Ukrainian national system of education. Evaluated are the national education's crucialty to and part in the overall process of the Ukrainian sovereignty establishing, in the period of the national-democratic revolution of 1917-1920. Covered are the key aspects of the elementary, secondary and higher education reforming. Also highlighted are the functional peculiarities of education that acted as the factor of unity on the national basis for all the strata of the Ukrainian society.

Ключові слова: українські національно-демократичні уряди, українська національно-демократична революція, українізація, єдина національна школа, освіта, демократизація, обов'язкова початкова освіта, український університет.

 ЛНБ ім. В. Стефанива
АН України

Підписано до друку 09.04.96.
Формат 60x84/16.Папір друкарський.
Друк офсетний. Ум.друк.арк. 1,2.
Обл.-вид. арк. 1,3. Тираж 100 прим.
Зам.105.

Друкарня видавництва "Рута" Чернівецького держуніверситету
274012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

01/02/166

AB 34.516
AB 34.516